

L'interés valencià per l'edició de textos medievals: de la Renaixença a la Postguerra

Carles Fenollosa Laguarda
Universitat de València

1. Recuperar el passat literari

L'oblit sempre té qui el conteste. La literatura, certament, sempre ha comptat amb fidels i ascetes amants per a negar la desaparició pública de les seues grans obres. En el cas de molts dels clàssics medievals valencians –com també del segle XVI i del XVII–, fou entre mitjans segle XIX i meitat del segle XX quan els estudiosos renaixencistes i els seus deixebles es llançaren a recuperar-los dels arxius i tornar-los als –pocs, però segurs– lectors. No era poca cosa. En el cas d'algunes d'aquelles obres, les seues últimes edicions tenien segles, si és que no havien restat inèdites com a manuscrits. El renovat interès pel passat medieval i per la seua literatura que imposava un moviment com la Renaixença valenciana, sense dubte imprimiren una certa regularitat i consistència a aquesta recuperació, però els seus orígens se situen molt abans que se celebraren a terres valencianes els primers Jocs Florals, i van molt més enllà de la mort del gran tòtem renaixencista, Teodor Llorente, el 1911.

En resum, més d'un segle d'investigacions, lectures, estudis i, finalment, edicions, que portarien obres com la *Crònica* de Jaume I o el *Dietari* de Jeroni Sòria – per posar-ne la primera i la darrera a publicar-se– dels arxius als lectors. Un redescobriment que al País Valencià correria paral·lel al de Catalunya, tot i que ho faria uns anys més tard. L'objectiu d'aquest article, doncs, no és altre que el d'apropar-se a una recuperació clau dels textos antics al País Valencià, que tornaria als prestatges una part capital de la literatura catalana medieval i moderna. Durant les següents pàgines, intentarem aportar una visió global d'un procés de revisió que, com comentàvem, no és sobtat ni torrencial, sinó regular i sostingut durant més d'un segle.

2. Els primers passos

Hem apuntat adés que moltes d'aquelles obres havien recorregut un llarg desert, sense reedicions ni interès aparent. Així, les últimes notícies d'alguns d'aquests textos cal buscar-les directament entre els manuscrits. No era el cas de la *Crònica* del rei Jaume I, també anomenada *Llibre del fets*, la primera de les que suscita interès durant la primera part del segle XIX. I és que ja comptava amb una certa tradició d'atenció i edició durant els segles anteriors, que el vuit-cents continuaria i incrementaria.¹ Efectivament, ja a començament del segle, s'enceta lent però segur un degoteig de publicacions que acabaran amb la seua edició. No era casual. El rei representava com ningú el gloriós, victoriós i virtuós passat medieval valencià, una visió que s'acomodava molt amb el romanticisme que començava a obrir-se pas i que arrelaria en la Renaixença.

D'aquesta manera, només encetada la centúria ja trobem la primera d'aquestes aproximacions. Una obra que, tot i no editar cap fragment de la *Crònica*, conté referències del tot interessants. Es tracta de la *Colección de cartas histórico-críticas en que se convence que el rey d. Jayme I de Aragon no fue el verdadero autor de la Crónica ó comentarios que corren a su nombre*, de Josep Villarroya, apareguda el 1800. Aquesta, en principi, seria l'edició traduïda al castellà del text medieval, segons apunta el mateix Villarroya al pròleg:

---

¹ Vegeu Ferrando i Escartí (en premsa); i Escartí (2012).

Estaba altamente persuadido á que haría un importante y conocido Servicio a la República literaria, si trasladase á la Lengua Castellana la Crónica ó Comentarios que corren á nombre del Rey D. Jayme I. De Aragon, escrita en Lemosina, ilustrando la traduccion con oportunas notas que aclarasen algunos puntos históricos; manifestasen algunas falsedades y anacronismos; diesen noticia de muchos hechos memorables y portentosos, omitidos en la Crónica; hiciesen demostrable lo arreglado de la traduccion: facilitasen el conocimiento del language Lemosin (Villarroya).

Aquesta edició en castellà, però, no veuria mai la llum. La raó no és una altra que l'anunciada en el títol de l'obra de Villarroya, i és el convenciment de l'autor –totalment erroni, és clar– que el rei no era l'autor de la Crònica, idea que expressarà en una sèrie de “cartes” a l'estil de la Il·lustració. Així ho afirma rotundament, en el citat pròleg: “[...] á fuerza de meditar y conunar especies, me decidí por la negativa. Yo noto en ella muchas equivocaciones, falsedades, anacronismos é imposibilidades” (Villarroya). No hi hauria, doncs, cap edició, ni en castellà ni en “llemosí,” de la Crònica medieval. Per poc de temps.

Perquè l'interès hi era, tossut. Ho demostraria només sis anys després l'edició de Juan Tornamira de Soto, *Sumario de la vida y hechos del Rey Don Jayme Primero de Aragon llamado El Conquistador* (1806), que havia aparegut a Pamplona el 1622 a inspiració de la *Historia del rey don Jaime de Aragon*, publicada el 1594 a València per l'alcanysà Gómez Miedes. I a València s'editava novament. Aquest sí, és el primer text en què la Crònica apareix, tot i que com a model obvi, traduïda molt lliurement i sense referències, ja que Tornamira de Soto no hi fa cap al·lusió durant el pròleg en què dedica el *Sumario* a l'esposa francesa de Felip III d'Aragó i IV de Castella, Isabel de Borbó: “Y así Francés Españolado me postro de nuevo á los pies de vuesa Magestad” (Tornamira de Soto). L'autor, però, sí que dedica unes paraules per al monarca medieval, que denoten la visió que se'n tenia i que es perllongarà durant tot el segle. Aquesta no és una altra que la d'un rei croat, cristià i virtuós, sense cap menció al seus orígens ni a la cultura o llengua que portà al Regne valencià. Un Jaume I que “fue dando” durant tota la seua vida “memorables exemplos de religion y virtudes heroycas.”

Dues dècades després, el 1827, apareix una altra de les obres claus, en aquest cas en tant que compendi històric d'autors, inclosos, evidentment, els medievals. Parlem de *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días*, en què Justo Pastor Fuster revisa i amplia l'obra prèvia de Vicent Ximeno. El volum, com comenta el mateix autor a la introducció, inclou algunes cites i fragments d'obres clàssiques,

[...] algunas poesias y citaciones en lemosin, que solo es familiar á los valencianos, y hay muchas voces anticuadas y sin uso, que tal vez poco entienden, gracias al abandono con que se mira en el dia el estudio de nuestra lengua (Pastor Fuster).

És per això que Pastor decideix introduir un vocabulari “valenciano castellano de las voces mas obscuras ó anticuadas,” una pràctica que, com veurem més tard, serà molt comuna a totes les edicions del segle XIX amb textos clàssics en català, anomenat normalment “llemosí”². Així, en aquest cas i per a tancar l'obra trobarem

el vocabulario que compuso el sabio valenciano D. Honorato Juan [...] y se imprimió al fin de las obras de Ausias March, en Valladolid en el año 1555 [...]

² És ben sabuda la confusió existent a l'època respecte a l'origen i evolució de la llengua. Així, molts autors parlaran alternativament de “llemosí,” “valencià,” “llengua valenciana” o, molt més estranyament, de “català” per a referir-se a la llengua. El cas de “llemosí,” responia a la creença que l'antiga llengua comuna en què estaven escrites les obres medievals, després disgregada, havia nascut prop de la vila de Llemotges, a Occitània, dins l'actual Estat Francès. Per a ampliar aquesta informació, vegeu Simbor.

umentado con algunas voces extractadas del vocabulario catalan y latino de Antonio de Nebrija, impreso en Barcelona el año 1560 [...] y el de Carlos Ros, impreso en Valencia en 1764 (Pastor Fuster).

Com comentàvem abans, però, l'obra que marca la primera meitat del vuit-cents és la Crònica de Jaume I. No pot resultar estrany, doncs, que després de l'aproximació de Villarroja (1800) i l'edició de Tornamira de Soto (1806), n'arribara una altra pocs anys després, precisament amb motiu del sis-cents aniversari de la conquesta cristiana de la capital. Luis Lamarca presentava la *Noticia histórica de la conquista de Valencia por el Rei D. Jaime I de Aragon, escrita, con ocasion de celebrarse el sexto centario* (1838), en què tornava a deixar ben clara la visió de rei croat que se'n tenia: "Se han cumplido seis siglos desde que el invicto D. Jaime I de Aragon libertó del yugo sarraceno a la Ciudad y reino de Valencia" (Lamarca, V). A més a més, introduïa una nova noció, i era la d'una conquesta emmarcada en el mapa polític espanyol:

Con efecto, si es altamente glorioso para la España el haber pugnado siete siglos con los moros, hasta recobrar su independencia y libertad; la conquista de Valencia, que allanó el camino á las de Murcia, Sevilla y otras hasta la de Granada, es un acontecimiento grande y memorable, cuyo periódico recuerdo no puede ménos de despertar sentimientos nobles en cuantos sientan arder en su pecho una sola chispa de amor patrio (Lamarca, VI).

3. Un camí per recórrer

Només set anys més tard, apareixia una obra que marca un abans i un després en el redescobriment del passat literari valencià i de les obres que ho havien reportat. L'autor, Vicent Boix, la va titular *Historia de la Ciudad y Reyno de Valencia* (1845), i suposa una de les més grans aportacions a la historiografia valenciana des de les de Viciàna, Beuter o Escolano, obres que, per cert, cita i pren com a referència. La *Historia* de Boix és capital, entre d'altres raons perquè posa sobre la taula una problemàtica evident: la manca d'oportunitats d'accés a les obres antigues, alhora que marca el camí de la seua recuperació. L'anomenat historiador de la Renaixença valenciana, ho comenta amb claredat a la introducció del primer volum:

La destrucción de los conventos ha envuelto en sus ruinas una gran porcion de manuscritos y de obras preciosas, cuya falta no se reparará jamás, y cuya pérdida es preciso lamentar. Los egemplares de nuestros cronistas é historiadores han desaparecido en la revuelta de los tiempos, y en la preocupacion de las innovaciones políticas: y el recuerdo, pues, de tantas glorias casi olvidadas y el sentimiento que nos inspira la pérdida esos restos de nuestra respetable literatura antigua, ha contribuido poderosamente á dar impulso á nuestro pensamiento histórico, y animarnos á recoger esos despojos sagrados, que si bien existen raros en manos de unos pocos hombres ilustrados y conocedores de su mérito, se hallan muy próximos también á desaparecer en la horrorosa tempestad con que luchamos. Nosotros, pues, que profesamos una veneración profunda á nuestros antiguos historiadores y literatos de Valencia, satisfacemos por nuestra parte una necesidad literaria, recogiendo aquellas obras venerables y formando con la crítica que reclama la mas severa despreocupación una historia completa de nuestra ciudad y reino (Boix 1845).

A través de les pàgines de Boix, doncs, trobarem referències i fragments de les obres que planyia amargament: les *Trobes en lahors de la verge Maria* (Boix 1845, I: 499), els *Furs* (Boix 1845, I: 181), o les cròniques modernes de Viciàna, Beuter i Escolano (Boix 1845, III: 565), entre d'altres. Aquestes referències que amaga la *Historia*, en tant que comentades, eren ja una incitació a l'estudi. L'interès de Boix,

però, no minvaria amb els anys, i és que només set després, publicaria un curiós volumet, *El encubierto de Valencia. Novela original del siglo XIV* (1852), la segona part de la qual apareixeria el 1859. A la dedicatòria del segon volum, Boix definia la novel·leta com a “una pobre leyenda, que sacado de las memorias olvidadas de nuestro país” (Boix 1859). I és que era allò, l’oblit d’unes obres i per tant de tot un passat, el que li pesava.

Ja havíem comentat, i el mateix Boix ho havia deixat clar, que l’impuls de recuperació del patrimoni literari perdut –o bé oblidat sota piles de documentació– no se circumscriu a la *medievalitat* “estRICTA,” i abraçava també obres del XVI i del XVII. En aquest sentit, el 1869, gràcies a Pedro Salvá, s’editava el *Cancionero de la Academia de los Nocturnos de Valencia extractado de sus actas originales*, que treia a la llum 805 poemes i 85 proses inèdites de l’Acadèmia literària que fundà Bernat Català de Valeriola a València en 1591, i que es reuní fins el 1594. L’estudi introductori, amb un complet comentari sobre les contingències al voltant de les reunions d’aquells literats i una nota biogràfica sobre Català de Valeriola, acaba amb un curiós comentari:

Si se encuentran ciertas piezas mal sonantes para oídos de doncellas, las he incluido, ya porque concepto difícil el que ninguno de los veinte y seis ejemplares que se han tirado, vaya a parar á manos de ninguna de ellas (*Cancionero*, 17).

Ara bé, no suposava cap secret que l’obra que continuava concentrant l’atenció dels renaixencistes valencians i dels seus simpatitzants era la Crònica de Jaume I.³ Ho hem reiterat. Després de les aproximacions i versions de Villarroja (1800), Tornamira de Soto (1806) i Lamarca (1838), el 1873 es publicava la versió de la Crònica del provençal Charles de Tourtoulon de 1863, traduïda per Teodor Llorente per a la Biblioteca de *Las Provincias*, *Don Jaime I el Conquistador, Rey de Aragon, conde de Barcelona, señor de Montpellier, según las crónicas y documentos inéditos*. La versió quedava millorada, en paraules del mateix Tourtoulon, que justificava la seua edició contra els crítics:

En cuanto á la forma he refundido algunos capítulos y he dado mayor unidad al conjunto de las dos partes que lo componen y que fueron publicadas con cuatro años de intervalo. En cuanto al fondo de la obra, he rectificado y completado muchos pasajes, según mis nuevas investigaciones y tambien con arreglo á las advertencias de la crítica (Tourtoulon, VII).

Per a Tourtoulon, com per als estudiosos previs, Jaume I representava també el rei virtuos i croat, martell implacable d’infidels i fins i tot, quan calia, conquistador amb “el sello de una tolerancia y dulzura harto notables” (Tourtoulon, XIX). Ara bé, el reivindica també com a rei dels territoris de l’aleshores –i actual– sud de l’Estat francès –sempre en passat i sense cap reivindicació política present, evidentment i com no podia ser d’una altra manera. Això, però, no deixa de ser una novetat, una perspectiva diferent o més complexa sobre Jaume I, i era obra, recordem, d’un estudiós del *Midi* amb uns sobirans passats amb un altre títol que el de *roi de France*. Cap casualitat:

Francia y Castilla, al absorber sus Estados, parece como si hubieran absorbido tambien su gloria; y como ya ni condes de Barcelona, ni reyes de Aragon existen, siéntese uno dispuesto á desconocer ú olvidar el papel que desempeñaron y la altura á que subieron los que hubo en otro tiempo. Y sin embargo para nosotros los franceses del Mediodía, á quienes los historiadores del Norte refieren tan al por menor la vida de los monarcas de París, cuando nuestros verdaderos reyes tenían su trono en Barcelona y cuando formaba el Loira una

³ També dels catalans; ja s’havia editat a Madrid la traducció de la Crònica: Flotats i Bofarull.

barrera harto mas infranqueable que las cumbres del Pirineo; para nosotros los habitantes del Rosellon, del Languedoc y la Provenza, el reinado de San Luis tiene por necesario complemento el del Conquistador D. Jaime (Tourtoulon, XVII-XVIII).

Aquesta visió, contrasta amb les línies que s'havien escrits fins aleshores, i també amb les que s'escriurien més endavant. D'exemple pot servir el discurs que pronuncià el llavors tinent alcalde de l'Ajuntament de València, Emilio Borso, en 1876, amb motiu del sis-cents aniversari de la mort del rei.⁴ Borso, en *D. Jaime de Aragon frente a su siglo y a sus contemporáneos*, que fou editat aquell mateix any, cita l'edició Tourtoulon però cap fragment de la Crònica, i, sense cap novetat, comenta grandiloqüent la figura del monarca: "canonista, legislador, filósofo y poeta" (Borso, 7).

El que sí representà una ràfega d'aire fresc va ser l'edició que aparegué un any després, *Alabanzas de las lenguas hebreá, griega, latina, castellana y valenciana*, obra d'un dels grans cronistes valencians del segle XVI, Rafael Martí de Vicianá. Aquesta havia estat editada a València ja el 1765 (Vicianá 1765), i ara retornava. A més a més, el 1881 apareixia la *Segunda parte de la Crónica de Valencia*, i només un any més tard, la *Tercera parte de la Crónica de Valencia* (1882), també obra de Vicianá, totes dues gràcies a la Sociedad Valenciana de Bibliófilos, presidida pel Marqués de Cáceres. L'edició, de "tipus claros y esbeltos que faciliten la lectura" i amb una nota biogràfica amb tot detall, comentava també un fet indefugible, com és el canvi de llengua que féu l'autor:

Después de haberlas compuesto en valenciano, las vertió todas al castellano. Esto, que por una parte fue bien, nos ha privado de el gusto de poder aquilatar la pericia de nuestro Cronista en el manejo de su nativa lengua, á pesar de que en la época en que escribió caminaba ella rápidamente á su decadencia, ó mejor dicho, había decaído casi del todo y solo alguna que otra vez vino á dar señales de su literaria vida. [...] Nos atrevemos á asegurar, sí, que de cualquier traza que hubiera escrito en valenciano, habríalo hecho mejor que en castellano [...] él mismo hubo de reconocer sus faltas de lenguaje (Martí de Vicianá, XIII)

Com veiem, aquest no era el primer ni seria l'últim comentari de l'època sobre la "decadència" literària de la llengua, de la qual ja no s'havia recobrat, cosa que explica per què moltes de les edicions que comentem, de clàssics valencians, van ser reproduïdes durant el segle XIX traduïdes al castellà. Fins al moment, d'entre totes les edicions que hem reportat, cap estava en català. La llengua medieval, al capdavant, havia esdevingut per a ells relíquia, la qual podia ser contemplada, però amb prou feines compresa pels lectors contemporanis. Aquesta desconexió lingüística amb les obres clàssiques no canviaria fins unes dècades més tard, quan ja comencen a aparèixer amb una certa regularitat edicions de les grans obres íntegrament en valencià, tant pel que fa al propi text com a l'estudi que l'acompanyava. Això, però, hauria d'esperar al segle següent, com veurem més endavant, perquè qui continuava regnant a finals del XIX era Jaume I i les aproximacions en castellà a la seua Crònica. I és que en trobem una altra de la mà de Tomás Perelló Bou, el 1891. Era la *Historia de D. Jaime I de Aragón*, un petit volumet de només quinze pàgines en què es resumia la història del rei, escrit, com comentava Perelló Bou al pròleg, per a

perpetuar la memoria de los sucesos pasados en nuestra patria entre los venideros y difundir entre los presentes el conocimiento de la historia, en cuanto

⁴ Aquell 1876 aniria acompanyat, a més a més, d'un certament literari i d'una sèrie d'activitats per a commemorar el centenari. Teodor Llorente, patriarca de la Renaixença Valenciana, hi tingué un paper fonamental. Vegeu Roca.

puede ser en obritas como la que nos ocupa, es nuestro único intento (Perelló Bou).

Tres anys després apareixia, de la mà de Joaquín Casañ i Alegre, el primer volum de la *Colección de documentos inéditos del Archivo General del Reino de Valencia*, que incloïa els *Pactos y convenios entre Don Pedro IV de Aragon y D. Enrique, conde de Trastámara*, amb textos en català, castellà i llatí. Casañ comentava a la introducció la importància d'editar aquest tipus d'obres,

para que en su día pueda escribirse una historia razonada del reino valenciano, es el pensamiento que nos ha impulsado á emprender con fé y voluntad esta COLECCIÓN que comenzamos con el interesante códice en que vienen consignados los pactos, tratos y avenencias que mediaron entre los reyes de Aragón, Navarra y el bastardo Enrique de Trastámara, con motivo de la invasión del reino de Castilla, que desatentadamente gobernaba D. Pedro el Cruel (Casañ i Alegre, X).

D'aquella col·lecció que havia de subministrar documents inèdits de l'Arxiu General de València, però, només s'acabà publicant el volum de Casañ i Alegre.

Una mica més endavant, el 1894, es publicaven *Les Trobes en lahors de la Verge Maria*, un volum que recordava ja des de la primera plana i reiteradament que es tractava del “primer libro impreso en España.” L'edició anava acompanyada d'una introducció de Francisco Martí Grajales que havia obtingut el premi dels Jocs Florals de València de 1893, organitzats per Lo Rat Penat, a la millor memòria sobre els escriptors que participaren en la Justa poètica de 1474, i que donà lloc a la publicació de les *Trobes*. L'edició de 1894 inclou les 45 poesies del manuscrit, totes en valencià llevat de quatre en castellà i una en toscà, obra de Narcís Vinyoles. Entre els poemes valencians, hi ha noms tan notables com Corella, Fenollar, Gasull o Roig. A més a més, trobem l'esmentada introducció de Grajales, que conté les notícies biogràfiques de tots els autors presents a les *Trobes*. Una aportació notable, que se sumava a les de “Fray José Rodríguez, de D. Vicente Ximeno y de D. Justo Pastor Fuster,” com el mateix Grajales recorda i lloa, tot i que, “no pudiendo descender á minuciosos detalles, no dieron bastantes para formar concepto acerca de aquellos escritores,” fet que solucionà “el Estudio Histórico crítico de los poetas valencianos de los siglos XIII y XIV de D. Rafael y Bigné.” Treballs, tots aquests, que Grajales acompanyava amb el seu, tot encoratjant a l'estudi de la literatura valenciana:

Hoy entraña mayores dificultades completar lo que dichos bibliógrafos hicieron y estas han de aumentarse más cada día á medida que la acción destructora del tiempo y la ignorancia y mala fe vayan haciendo desaparecer las memorias de otras edades. [...] No nos impusimos otra misión que reunir antecedentes para que en su día puedan ser utilizados por otros que, poseyendo condiciones para ello, acometan la patriótica empresa de formar una historia completa de nuestra literatura, cual la tienen otras tal vez de mucha menos importancia (*Trobes*, 15).

Arribats en aquest punt, semblarà una obvietat dir que segle XIX valencià compta amb una notable nòmina de grans estudiosos del passat. N'hi ha que destaquen, però. Vicent Boix ja ha aparegut en aquestes línies, com a autor de la monumental *Historia de la Ciudad y Reyno de Valencia*. L'historiador de Dénia Roc Chabás encara no ho havia fet, malgrat ser un dels grans del període. Seu és l'*Estudio sobre los sermones valencianos de San Vicente Ferrer que se conservan manuscritos en la Biblioteca Metropolitana de Valencia*, publicat el 1903 a Madrid, que ofería una anàlisi dels manuscrits dels sermons llatins, però també dels valencians,

sin comparación mejores los escritos en nuestro idioma, pues en ellos aparece más espontaneidad en la expresión de las ideas, y el lenguaje se adapta mejor a la exposición y al genio del predicador (Chabás, 1).

L'obra, tot i que no era pròpiament una edició dels textos –aquesta arribaria més endavant–, incloïa innumerables fragments dels sermons, però també de la *Vida de Sant Vicent Ferrer*, del *Razonamiento de Aviñón*, d'Arnau de Vilanova o del *Llibre de les dones* de Jaume Roig.

És precisament Roig el següent autor a editar-se a terres valencianes, on no havia aparegut des que Carles Ros traguera a la llum en 1735 *Lo libre de les dones, e de concells donats per Mosen Jaume Roig, a son nebot en Balthasar Bou*. Així, el 1903 apareix a Castelló el *Libro de los consejos del maestro Jaime Roig, poeta valenciano*, traduït al castellà per Lorenzo Matheu i Sanz Cavallero. Un any després, és Chabás qui edita per a l'Avenç les *Lahors de la Verge Maria*. Però encara faltava l'*Espill*. I arribaria el 1905, també a Barcelona i també de la mà de Chabás. Així, la conegudíssima obra de Jaume Roig, l'anomenada *Spill* o *Llibre de les Dones*, tornava a la circulació de la mà d'un estudiós valencià, malgrat que, com va ocórrer sovint a la època, Catalunya ja s'havia avançant, publicant-la el 1865.⁵ Això no obstant, l'edició de Chabás suposava una fita incontestable. No era debades, la introducció del volum, completíssima, ofereix una panoràmica transparent de la vida i –sobretot– de l'obra de l'autor valencià. Chabás ho tenia clar: “Queremos también que esta edición sea una enciclopedia de Jaume Roig” (Roig, V).

El 1911, la Sociedad Valenciana de Bibliófilos, que havia publicat les obres de Viciàna entre 1881 i 1882, tornava a la càrrega amb el que seria el primer volum de les *Obras completas de Juan de Timoneda*, que també seria l'últim. No n'hi haurien més. El volum, amb un estudi de Menéndez y Pelayo, incloïa només obra en castellà, concretament part del teatre profà de l'autor de *Flor d'enamorats*.

Anys més tard, i resseguint l'estela de publicacions de compendis del segle anterior, Francisco Almarche Vázquez publica *Historiografía valenciana. Catálogo bibliográfico de Dietarios, Libros de Memoria, Diarios, Relaciones, Autobiografías, ec., inéditas, y referentes a la historia del antiguo Reino de Valencia* (1919), una obra clau, i és que posa sobre la taula l'existència de molts manuscrits encara inèdits entre arxius i biblioteques. Unes obres que, de fet, veurien la llum amb comptagotes durant les dues dècades següents, fins que la Guerra Civil espanyola imposara un silenci quasi total per uns quants anys. Almarche, com havia fet Boix, assenyalava un camí. El propòsit era clar: “Nuestro único y exclusivo objeto, es presentar la mayor cantidad posible de estas fuentes inéditas para su aprovechamiento en los nuevos estudios históricos.” Amb aquest objectiu, l'estudiós incloïa, dins de cada article,

la descripción bibliográfica y la historia, vicisitudes y lugar donde ha venido a conservarse actualmente el manuscrito, los datos biográficos de su autor, si no es anónimo, o las referencias a su biografía, si ha sido publicada (Almarche, 18)

a banda de fragments de les obres –una informació d'or, no cal dir-ho, per a estudiosos posteriors. Així, Almarche comença amb les *Memorias de la Guerra de la Unión en Valencia. 1347-1348*, i acaba amb el *Libro de varias noticias 1822-1840-1841-1846* de Buenaventura Branchart, un enorme espectre temporal i una munió de dietaris i llibres de memòries que eixien a la llum de nou.

L'any següent, el 1920, es publica a València un volum sobre una crònica reial. Aquesta vegada i contra tot pronòstic, no es tractava d'una nova aproximació al *Llibre dels fets* de Jaume I, sinó a la *Crònica* de Ramon Muntaner. L'edició, en castellà, es

⁵ Pelay Briz, ed. (1865).

titulava *Los almogávares en Bizancio. Crónica medieval*. No seria l'única obra medieval editada a principis dels vint. El 1921 i el 1922 tornen a veure en circulació un dels més grans autors del segle XV de la literatura catalana: Joan Roís de Corella. Concretament, el 1921 es publicava a Castelló el *Parlament de casa de Mercader i Tragedia de Caldesa*. L'any següent, aquesta vegada a València, era *Lo jardí de amor i la Historia de Leandre i Hero*. La dècada dels anys vint, però, tindria d'altres protagonistes.

4. Els anys dels dietaris

Quines obres centrarien l'atenció dels estudiosos i editors, doncs? Ja comentàvem que l'obra d'Almarche assenyalava un camí. I aquest va ser recorregut. Així, els anys vint, pel que fa a l'edició d'obres antigues al País Valencià, serà la dels dietaris i llibres de memòries. La culpa d'aquest devesall de publicacions historiogràfiques la tindrà, en bona mesura, Acción Bibliográfica Valenciana, fundada el 1920 a iniciativa del marquès de Malferit, després d'una reunió a sa casa el 16 de gener amb aficionats als estudis bibliogràfics, tal com se'n feia ressò la premsa de l'època. L'entitat es proposava publicar obres històriques valencianes. I ho va fer regularment des del seu naixement fins al 1936, amb una aparició posterior solitària i fugaç, el 1960, quan editava el *Dietari* de Jeroni Sòria, l'última de les obres que editaria. Però tornem als orígens. És en 1921 quan Acción Bibliográfica publica el *Dietario valenciano (1619 a 1632)* dels germans Vich, amb pròleg, casualment, del mateix Francisco Almarche. La introducció analitza el periple que seguí el manuscrit original fins a perdre's enmig de l'exclaustració de Sant Miquel dels Reis:

Los libros de San Miguel de los Reyes, [...] fueron trasladados a los depósitos procedentes de la exclaustración. Porción escogida, por la riqueza de sus miniaturas y lo artístico de sus iluminadas páginas fueron a enriquecer nuestra biblioteca Universitaria, [...] los demás libros, papeles y documentos, injustamente se trasladaron a Madrid (Vich, XIII).

Hi havia còpies, però. Tres, i cap de completa. Eren les del Pare Cuenca, del Monestir de Sant Miquel, la del Cronista Ribelles i la del dietarista Mateo Miguel Mendoza. D'aquestes, deia Almarche:

Nos hemos servido para reconstruir todo el contenido del primitivo texto tal como ahora sale a la luz [...] uno y otro copista dejaron de anotar aquellos sucesos que no les parecieron importantes [...] de todos ellos y teniendo en cuenta la relación de fechas, se han colocado las efemérides por orden cronológico, conforme debieron anotarse en el primitivo texto desaparecido para siempre [...] La transcripción [...] ha sido hecha sobre estos manuscritos siguiendo la vara e inestable ortografía de los orinales, ajustándose en todo a ellos (Vich, XIV).

Almarche incloïa també dades autobiogràfiques i genealògiques de Diego, qui continuà el diari començat pel seu germà Álvaro, i, d'altra banda, una contextualització històrica entelada de nostàlgia. Una època, la retratada al *Dietari*,

Triste por todos conceptos, en la que la autonómica organización regnícola desaparece ante el golpe del régimen absolutista e igualitario que el Conde-Duque se encargó de dirigir a aquellas Cortes de 1625, últimas que podremos llamarlas, de la serie valenciana.

Tot mentre

aquella nobleza que adquirió fama y honor en los campos de batalla y en el consejo de los pueblos y en los cargos de la diplomacia, fue relegada a rendir homenaje y entretener los ocios de aquellos Virreyes, que venían a sanear sus

rentas, rehacer su fortuna o cobrar servicios hechos a los favoritos. Ni siquiera el esplendor de una corte supieron mantener (Vich, XXII).

Amb aquest panorama, les classes populars, els gremis, i el Braç Reial, poregosos de repressions com la que continuà les Germanies, no s'alçaven, es lamenta Almarche:

Fiestas callejeras, centenarios o conmemoraciones, cabalgatas y fiestas de toros, para nada se ocupaba de la reorganización y prestigio del régimen municipal, que ya los Consellers y jurados eran elegidos entre los más propicios a obedecer los nuevos intereses, y vino a resultar que, falseado el régimen, casi ninguna eficacia tuvieron ya aquellas instituciones modelos y no inferiores a ninguna; pero como obra humana, necesitada de renovación y progreso, que es lo que precisamente impedía el absolutismo centralista, llenando estas organizaciones de envilecimiento y escoria, so pena de inobediencia a la Sacra Majestad (Vich, XXIII).

El *Dietari* dels germans Vich, ja ho hem apuntat, no fou l'únic d'aquest gènere que es publicà durant aquest anys. Com veurem més endavant, alguns altres el seguiren durant els anys vint i trenta del segle XX, l'autèntica edat daurada de l'edició de dietaris valencians. No de tots, però. És el cas del *Dietario y Sucesos de la Ciudad de Valencia*, obra de Joaquim Aierdi, també del segle XVII, que a diferència de l'anterior, no seria publicat fins 1999, de la mà de V. J. Escartí.⁶ Tot i això, sí que tenim notícia d'algunes còpies durant el segle XIX i principis del XX, que demostren un interès en l'obra que, tanmateix, no es materialitzà en cap edició. Concretament, en parlem de dues: la primera feta des del manuscrit original en 1887 i obra de J. Vives Ciscar, que conservava Teodor Llorente Falcó i de la qual, el 1925, en féu una altra Josep Onet Merle. L'estudiós ho comentava en una nota sobre el seu manuscrit, que avui descansa en la Biblioteca Valenciana: "Lo copie, corriendo algunas palabras equivocadas, y proponiendome cotejarlo con el original. Valencia 4 septiembre 1925." Un Onet que formava, juntament amb Almarche i Sanchis Sivera, entre altres, l'anomenada Societat de Reproduccions de Textes Antichs de Valencia.

Abans que Acción Bibliográfica tornara amb novetats, fou precisament l'esmentat Sanchis Sivera, un dels grans estudiosos del període i deixeble de Chabás, qui publicava en *Diario de Valencia* el *Libre de Antiquitats*, amb una transcripció i estudi preliminar del manuscrit que aleshores es trobava a l'Arxiu de la Seu de la capital valenciana. Una obra de diversos autors, tots eclesiàstics, que recull anotacions del XVI i del XVII:

Esta serie de cuadros vividos, son una manifestación psíquica de una época, un retrato fotográfico de una actuación social con determinados motivos, vislumbrándose en todos ellos un interés especial en determinar el ceremonial litúrgico, basado en la tradiciones, para todos los actos en que interviene el elemento religioso (*Libre de antiquitats*, VIII).

Són paraules de 1926. Quatre anys més tard, el canonge publicaria *Bibliología valenciana medieval*, una obra que tornaria a deixar clar que no parlava per parlar.

Abans que arribaren noves publicacions memorialístiques, seria el torn, novament, de Jaume Roig. Concretament del seu *Espill*, que, com hem vist, ja havia aparegut de la mà de Roc Chabás el 1905. Ara, en 1928, era Francesc Almela i Vives qui l'editava a Barcelona, a la col·lecció *Els Nostres Clàssics*, de l'Editorial Barcino.

El 1929, un any després, es publicava, gràcies a Acción Bibliográfica Valenciana, un nou dietari, l'*Autobiografía y Justas Poéticas* de Bernat Català de Valeriola, autor del segle XVII. Salvador Carreres Zacarés, autor de la introducció que precedia unes paraules del Baró de Sant Petrillo, comentava de Valeriola:

⁶ Es tracta d'Aierdi (1999).

Mejor prosista que poeta, apenas es conocido como escritor, a ser el fundador de la Academia de los Nocturnos y a las Justas poéticas que hizo celebrar e imprimió a sus expensas debe su celebridad (Valeriola, X).

La mateixa associació que presidia el Marqués de Malferit publicaria l'any següent, el 1930, el *Libre de memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e Regne de Valencia (1308-1644)*, una edició dividida en dos volums, amb introducció i notes per Salvador Carreres Zacarés. A banda del propi text, la introducció està escrita íntegrament en valencià, cosa que representa una novetat i un canvi de tendència molt il·lustratiu. Carreres, que es lamenta de la quantitat de dietaris encara manuscrits, destaca l'interès de l'obra que prologa, de la qual es desconeix el primer autor, no els continuadors:

Denota també sa importància el que la major part dels historiadors del segle passat acudiren a ell com a font per a les seues investigacions, i haver servit de cap patró per a diferents dietaris (*Libre de memòries*, XVIII).

Una altra vegada íntegrament en valencià, apareixia dos anys més tard, el 1932, amb introducció, notes i transcripció del canonge Josep Sanchis Sivera, el famós *Dietari del Capellà d'Anfos el Magnànim*: “Una de les mes interessants cròniques valencianes quatrecentistes que's conserven inédites,” obra, com s'esclareix a la introducció, de Melcior Miralles. L'edició té algunes curiositats, la primera és que, com en el cas d'Aierdi, existia una còpia molt recent, també obra de Josep Onet, del 1923. L'altra, que si bé el *Dietari* aparegué a València i de la mà d'Acción Bibliogràfica, estava prevista una edició anterior a Barcelona, que no cristal·litzà, cosa que Sanchis Sivera s'ocupa d'esclarir i excusar:

Disposat l'original per a l'impremta, l'Institut d'Esudis Catalans començà els treballs. Precisava una investigació metòdica i ben orientada per anotar convenientment el text del “Dietari.” Com la Crònica enclou fets i notícies no sols de València sino també d'altres parts, era necessari fer estudis d'investigació en nostres arxius i els de Barcelona. Nosaltres forem encarregats dels arxius valencians, i el cult historiador en Francesc Martorell dels barcelonins (Miralles, XI).

Però aquesta edició no veuria la llum. La d'Acción Bibliogràfica, l'última que publicaria l'associació abans de la Guerra Civil, sí. I això força el canonge a justificar-se:

Pero motius imprevists suspengueren la publicació temporalment. L'“Acción Bibliogràfica Valenciana,” desitjant, des de fa molt de temps, que'l “Dietari del Capellà” formara part de les seues publicacions, ens va requerir varies vegades per a que ens encarregarem de la seua publicació, resistint-nos sempre per raons fàcils de comprendre; pero, ara, al cap de molts anys, havem accedit a publicar la cobdiciada Crònica, sense que per aço sufrisca el mes xiquet detriment l'edició catalana, cas de que aquesta arribe a la fi, ni aquella perjudique aquesta: el divers criteri que's segueix en les dos publicacions, dona a cascuna especial importància i divers caràcter. En l'edició de Barcelona apareix unificada l'ortografia, que en l'original es completament anárquica, i les notes s'estenen a tots els fets i notícies: en l'edició valenciana es reproduïx exactament el text original, ab la mateixa estranya ortografia, errates, descuits de redacció, etc., i procurem l'anotació rònegament en allò que's refereix a València. Aquesta edició no serà un perfilat treball de caràcter general, sino tan sols valencià i d'interès per a nosaltres. Amb dues edicions no es perjudiquen en res (Miralles, XII).

Els anys trenta avançaven. Entre 1932 i 1934, Sanchis Sivera publicava els dos volums dels sermons de Sant Vicent Ferrer, a l'editorial barcelonina Barcino. Uns sermons que apareixerien a València dos anys després, de la mà de l'editorial l'Estel. Les edicions íntegrament en valencià es feien, com hem vist, cada vegada menys estranyes.

Però arribaria una Guerra Civil que tallaria de soca-rel moltes de les iniciatives culturals i lingüístiques que havien anat creixent des de dècades enrere. L'edició de textos antics valencians en seria una de les damnificades. Era inevitable. Abans del conflicte aparegueren els últims textos. Es tracta, en primer lloc, de *Coses evengudes en la ciutat y regne de Valencia (1589-1629)*, del vicari de la parròquia de Sant Martí, Pere Joan Porcar, en una edició a càrrec del valencià Vicent Castañeda Alcover, editada a Madrid el 1934. Castañeda comentava la troballa del manuscrit:

Mi interés por la Historia Valenciana me indujo a investigar lo que había sido de tal Dietario, y tuve la suerte de hallar, cuando preparaba mi discurso de ingreso en la Academia de la Historia, entre los riquísimos fondos de su Biblioteca, un manuscrito titulado, “Coses evengudes en la civtat y regne de Valençia” (Porcar, VII).

El que Castañeda tenia entre mans era, no debades, una de les obres més interessants de tot el segle XVII, el retrat de la quotidianitat valenciana d'aquella època, a través de la ploma ben àcida d'un descontent metòdic, Pere Joan Porcar, un vicari de parròquia urbana perduda en la immensitat del barroc valencià. Efectivament, una de les “más imparciales Fuentes que pueden aprovecharse para el conocimiento de la vida valenciana durante el primer tercio del siglo XVII” (Porcar, VII).

Durant els dos anys següents, la col·lecció “Clàssics populars” de l'editorial l'Estel, va publicar les *Poesies d'Ausiàs March*, una selecció de Navarro i Borràs, i els *Sermons de Sant Vicent Ferrer*, una altra selecció de la mà, una vegada més de Sanchis Sivera⁷. El canonge, al pròleg de l'edició, feia un curiós al·legat:

A pesar de tot, nosaltres no l'hem estudiat, i si alguna cosa s'ha fet sobre ell, ha estat obra d'estrangers. Els valencians ens acontentem amb musiquetes, tabalet i dolçaina i bescuitades. Escriure un treball científic sobre la seua missió en la terra, no s'ha fet ni crec que s'escriurà. (Ferrer 1936, 5).

En el fons, el que Sivera demanava amb cert pessimisme era més preocupació i més estudi sobre el passat cultural i literari valencià. El que ja havia demanat Boix i altres estudiosos del segle anterior. Ara, és de veres, la situació era una altra: ja s'havien editat molts dels clàssics, i associacions com Acción Bibliográfica Valenciana o l'editorial l'Estel permetien l'optimisme.

De sobte, però, arriba la Guerra Civil, que acaba amb tota una dinàmica de recuperació en tots els camps de la cultura valenciana. Només el 1960, simbòlicament i fugaç, apareix l'últim volum d'Acción Bibliográfica Valenciana, el *Dietari* de Jeroni Soria, a càrrec de Francisco de P. Momblanch Gonzálbez, una obra que recorre la primera meitat del segle XVI i que havia estat enquadrada, per capricis de la història, juntament amb el dietari del capellà d'Alfons el Magnànim i el de Gaspar Antist. Momblanch comentava el gran interès de l'obra de Soria, que

recoge, con muchas noticias de interés general, otras no menos abundantes de carácter particular y domestico de su autor que nos permiten la realización de un esbozo de su personalidad (Soria, XII).

Acabava de tancar-se una època.

⁷ Sivera ja havia publicat els sermons abans, a Barcelona. Vegeu Sanchis Sivera (1932-1934).

5. A tall de cloenda

Durant les pàgines anteriors, hem pogut comprovar, a vol de pardal, el procés sostingut de recuperació de les obres antigues valencianes que es donà al País Valencià durant bona part del segle XIX i fins a la Guerra Civil espanyola. El *Dietari* de Sòria, ja ho hem dit, era l'últim i simbòlic batec d'un temps, més d'un segle durant el qual obres medievals i modernes valencianes tornaren a ser trobades, estudiades, editades i llegides. No són poques les dels segles XIII, XIV i XV: el *Llibre dels fets* de Jaume I, la *Crònica* de Muntaner, els *Sermons* de Sant Vicent Ferrer, l'*Espill* de Jaume Roig, diverses obres de Corella, poesies d'Ausiàs March, les *Trobes en lahors de la Verge Maria*, el *Libre de memòries...*; ni tampoc les del XVI i XVII: la *Segunda* i la *Tercera parte de la Crònica de Valencia* de Viciàna, els dietaris de Porcar, Vich, Sòria, Català de Valeriola, el *Llibre d'antiguitats de la Seu* de València... A banda, es publicaren obres historiogràfiques molt notables, com la *Història* de Boix o els compendis de Justo i Pastor o Almarche. En resum, tot un corpus literari recuperat gràcies a la decisió i treball de molts estudiosos del passat valencià. Una feina de gran pes, importantíssima per a estudiosos posteriors, que revertí, lentament però sense dubte ni pausa, la manca d'edicions de què es planyia Boix. Un procés de recuperació que no tornaria a revitalitzar-se fins els anys setanta, amb l'esgotament de la dictadura i l'arribada les noves generacions d'estudiosos. Això, però, ja és una altra història.

Obres citades

- Aierdi, Joaquim. Vicent J. Escartí ed. *Dietari: notícies de València i son regne de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679*. Barcelona: Editorial Barcino, 1999.
- Almache Vázquez, Francisco. *Historiografía valenciana. Catálogo bibliográfico de Dietarios, Libros de Memoria, Diarios, Relaciones, Autobiografías, etc., inéditas, y referentes a la historia del antiguo Reino de Valencia*. En *Anales del Instituto General y Técnico de Valencia*. València: Instituto General y Técnico de Valencia, 1919.
- Boix, Vicent. *Historia de la Ciudad y Reyno de Valencia*. València: Imprenta de D. Benito Monfort, 1845.
- . *El Encubierto de Valencia. Leyenda Histórica del siglo XVI*. València: Imprenta de José Rius, 1852.
- . *El Encubierto de Valencia (Segunda Parte) Leyenda Histórica del siglo XVI*. València: Imprenta de José Rius, 1859.
- Borso, Emilio. *Don Jaime I de Aragon frente a su siglo y a sus contemporáneos*. València: Imprenta de El Mercantil, 1876.
- Carreres Zacarés, Salvador ed. *Libre de memories de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e Regne de Valencia (1308-1644)*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1930.
- Casañ y Alegre, Joaquin. *Colección de documentos inéditos del Archivo General del Reino de Valencia*. València: Establecimiento tipográfico de Manuel Alufre, 1894.
- Català de Valeriola, Bernat. *Autobiografía y Justas Poéticas*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1929.
- Chabás, Roc. *Estudio sobre los sermones valencianos de San Vicente Ferrer que se conservan manuscritos en la Biblioteca Metropolitana de Valencia*. Madrid: Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1903.
- Corella, Roís de. Salvador Guinot ed. *Parlament de casa de Mercader i Tragedia de Caldesa*. Castelló: Hijos de J. Armengot, 1921.
- . *Lo jardí de amor; Historia de Leandre i Hero*. València: La Correspondencia de Valencia, 1922.
- Escartí, Vicent Josep. "La *Suma de la vida del Rey Don Jaume* (València, 1699)." *Caplletra* 52 (2012): 229-249.
- Escartí, Vicent Josep & Antoni Ferrando. *La memòria de Jaume I entre els valencians*, en premsa.
- Ferrer, Sant Vicent. Josep Sanchis Sivera ed. *Sermons*. Barcelona: Editorial Barcino, 1932-1934. 2 vols.
- . Josep Sanchis Sivera, ed. *Sermons*. València: L'Estel, 1936 [?].
- Flotats, Mariano i Bofarull, Antonio. *Historia del Rey de Aragon Don Jaime I, el Conquistador, escrita en lemosin por el mismo monarca, traducida al castellano y anotada por Mariano Flotats i Antonio Bofarull*. Madrid: Librería de los señores Gaspar y Roig, 1848.
- Lamarca, Luis. *Noticia histórica de la conquista de Valencia por el Rei D. Jaime I de Aragon, escrita, con ocasion de celebrarse el sexto centario*. València: Imprenta de J. Ferrer de Orga, 1838.
- March, Ausiàs. Enric Navarro i Borràs, ed. *Poesies d'Ausiàs March*. València: L'Estel, 1934.
- Martí Grajales, Francisco, ed. *Trobes en lahors de la Verge María*. València: Librería Pascual Aguilar, 1894.

- Miralles, Melcior. Josep Sanchis Sivera, ed. *Dietari del Capellà d'Anfos el Magnànim*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1932.
- Muntaner, Ramon. *Los almogávares en Bizancio. Crónica medieval*. València: Prometeo, 1920.
- Pastor Fuster, Just. *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días, con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno*. València: Imprenta y librería de José Ximeno, 1827-1830.
- Perelló Bou, Tomás. *Historia de D. Jaime I de Aragón*. València: Librería de lance de Francisco Sempere, 1891.
- Porcar, Pere Joan. Vicent Castañeda Alcover ed. *Coses evengudes en la ciutat y regne de Valencia, dietario de Mosén Juan Porcar, capellán de San Martín (1589-1629)*. Madrid: 1934.
- Roca, Rafael. "Teodor Llorente i el certamen en honor de Jaume I (1876)." *Miscel·lània Joaquim Molas*, 4. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009. 95-121.
- Roig, Jaume. Carles Ros ed. *Lo libre de les dones, e de concells donats per Jaume Roig a son nebot en Balthasar Bou*. València: Josep Garcia/Thomàs Torres, librer, 1735.
- . *Libro de los consejos del maestro Jaime Roig, poeta valenciano*. Castelló: Antonio Monreal, 1903.
- . Chabás, Roc ed. *Lahors de la Verge Maria*. Barcelona: L'Avenç, 1904.
- . Chabás, Roc ed. *Spill o Libre de les dones*. Barcelona/Madrid: L'Avenç/Librería de M. Murillo, 1905.
- . Francesc Almela i Vives ed. *Llibre de les dones, o Spill*. Barcelona: Barcino, 1928.
- Salvá, Pedro ed. *Cancionero de la Academia de los Nocturnos de Valencia*. València: Imprenta de Ferrer de Orga, 1869.
- Sanchis Sivera, Josep ed. *Libre de antiquitats*. València: Diario de Valencia, 1926.
- . *Bibliología valenciana medieval*. València: Imprenta hijo de F. Vives Mora, 1930.
- . *Festividad anual de San Vicente Ferrer, ángel protector de la Ciudad y reino de Valencia, apostol de Europa*. Madrid: Casa de Valencia, 1951.
- Simbor, Vicent. "La Renaixença al País Valencià." *Caplletra* 4 (1988): 37-39.
- Sobrequés i Callicó, Jaume. *El rei Jaume I i la Renaixença als Països Catalans*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 1981.
- Soria, Jeroni, *Dietari de Jeroni Soria*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1960.
- Timoneda, Joan de. *Obras completas I*. València: Sociedad de Bibliófilos Valencianos, 1911.
- Tornamira de Soto, Juan. *Sumario de la vida y hechos del Rey Don Jayme Primero de Aragon llamado El Conquistador*. València: Josef Estévan, 1806.
- Tourtoulon, Charles de. Teodor Llorente trad. *Don Jaime I el Conquistador, Rey de Aragon, conde de Barcelona, señor de Montpellier, según las crónicas y documentos inéditos*. València: Biblioteca Las Provincias/Imprenta de José Domenech, 1873.
- Vich, A. y D. de. *Dietario valenciano (1619 a 1932)*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1921.
- Viciana, Martí de. *Alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana*. València: Salvador Fauli, 1765.
- . *Alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana*. València: Librería de Francisco Aguilar, 1877.
- . *Segunda parte de la Crónica de Valencia*. València: Sociedad Valenciana de Bibliófilos, 1881.

---. *Tercera parte de la Crónica de Valencia*. València: Sociedad Valenciana de Bibliófilos, 1882.

Villarroya, Josep. *Colección de cartas histórico-críticas en que se convence que el rey d. Jayme I de Aragon no fue el verdadero autor de la Crónica ó comentarios que corren a su nombre*. València: Oficina de D. Benito Monfort, 1800.